

حکیم قهستان

زندگی و اعتقادات حکیم الهی و شاعر امامی نزاری بیرجندی

دکتر علی رضایی بیرجندی
(عضو هیئت علمی دانشگاه بیرجند)

علمی تہاں

حجت الاسلام والمسلمین علی رضایی بیرجندی

سرناسه: رضایی بیرجندی، علی، ۱۳۳۹ -

عنوان قرارداد: دیوان شرح

عنوان و نام بدیناؤر: حکیم قہستان (زندگی و اعتقادات حکیم الہی و شاعر امامی نزاری بیرجندی) (علی رضایی بیرجندی).

مشخصات نشر: جند: دانشگاه بیرجند، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاہری: ۳۸۱ ص: مصور

شابک: ۵-۶-۳۷-۹۰-۶۲۲-۹۷۸

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامہ

موضوع: نزاری قہستانی، سعدالدین بن محمد الدین، ۶۴۵-۷۲۰ ق. -- نقد و تفسیر

موضوع: نزاری قہستانی، سعدالدین بن محمد الدین، ۶۴۵-۷۲۰ ق. دیوان -- نقد و تفسیر

موضوع: شاعران ایرانی -- قرن ۸ ق. -- نقد و تفسیر

موضوع: 14th century -- Criticism and Interpretation -- Poets, Iranian

تساہ افزودہ: نزاری قہستانی، سعدالدین بن محمد الدین، ۶۴۵-۷۲۰ ق. دیوان: شرح

تساہ افزودہ: دانشگاه بیرجند، انتشارات

ردہ بندی کتھرہ: ۱۳۹۷ ۸۶-۵۹۰-۵۶۳۴/PIR

ردہ بندی دیویی: ۸۶۱/۳۲

شمارہ کتابسناسی ملی: ۵۴۶۰۳۱۳

خرید اینترنتی این اثر در سایت: www.fekreh.net

ناشر: دانشگاه بیرجند

تیراژ: ۵۰۰ جلد

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۷

امور فنی: انتشارات فکربرک

صفحه آرای: فائزہ دستگردی

طراح جلد: نفیہ شکرانی

لیتوگرافی و چاپ: واصف

قیمت: ۲۵۰۰ تومان

شابک: ۵-۶-۳۷-۹۰-۶۲۲-۹۷۸

کلیہ حقوق این اثر متعلق بہ دانشگاه بیرجند می باشد.

فهرست مطالب

۱۱	پیشگفتار.....
	بخش اول: زندگی فردی و اجتماعی
۱۷	فصل اول: زندگی و آثار حکیم نزاری
۱۹	نام و نسب.....
۲۰	تربیت خانوادگی.....
۲۲	تحصیلات و سفر.....
۲۶	وضعیت اجتماعی.....
۲۶	مذهب حکیم.....
۲۷	ذوق و هنر شاعری.....
۲۸	آثار.....
۲۹	وفات.....
۳۱	فصل دوم: اتهام گرایش حکیم نزاری به اسماعیلیه
۳۳	تخلص نزاری.....
۳۳	۱- لاغری جسمانی.....
۳۳	۲- انتساب به استاد.....
۳۴	۳- نام خانوادگی.....
۳۵	۴- یافت نشدن نامی از امامان اسماعیلی.....
۳۶	جمع‌بندی.....
۳۷	فصل سوم: مذهب ساختگی اسماعیلی قدیم و استعماری جدید
۴۰	عقاید اسماعیلیه در امامت اسماعیل.....
۴۱	اسماعیلیه غالی.....
۴۲	قرامطه و دولت فاطمیان.....

فصل چهارم: مخالفان حکیم نزاری	۴۷
۱- حاکمان ستمگر	۴۹
ویرانی قهستان در حمله مغول	۵۲
راهکارهای نزاری برای رهایی از ستمگران	۵۷
۲- قشریون	۵۷
حکیم شیعی و ظاهرگرایان اهل سنت	۵۹
مخالفت با قیاس	۶۰
۳- ریاکاران	۶۰
۴- حاسدان	۶۵
۵- صوفیان	۶۶
۶- مقصران	۶۹

بخش دوم: اعتقادات

فصل اول: توحید در اندیشه حکیم نزاری	۷۳
مسلمانی حکیم	۷۵
اعتقاد به توحید	۷۷
اعتقاد به اقسام توحید	۷۹
الف) توحید ذاتی	۷۹
ب) توحید صفاتی	۸۰
ج) توحید افعالی	۸۱
مشرکان و ادعای توحید	۸۳
فصل دوم: عدالت در اندیشه حکیم نزاری	۸۷
عدل الهی	۸۹
۱- عدالت در تکوین	۸۹
عدلیه و غیرعدلیه	۹۰
عدالت اجتماعی	۹۰
فصل سوم: نبوت در اندیشه حکیم نزاری	۹۵
اعتقاد به نبوت	۹۷
ایمان به همه انبیا	۹۷

پیامبر اکرم (ص)، حبیب الله	۱۰۰
تفسیر و تأویل قرآن کریم	۱۰۱
۱- تفسیر قرآن	۱۰۱
۲- تأویل در قرآن	۱۰۲
اسب چوبین ظاهر قرآن	۱۰۳
باطن قرآن، معجزه امامان معصوم (ع)	۱۰۴
مبنای عقلی تأویل	۱۰۵
انواع تأویل در قرآن	۱۰۶
الف) تأویل امام	۱۰۶
ب) تأویل نفس مستهسته	۱۰۶
ج) تأویل اولی الأ	۱۰۶
د) تأویل راسخون	۱۰۷
ه) تأویل قبله	۱۰۷
و) تأویل بهشت و جهنم	۱۰۷
ر) تأویل و ظاهر گرایان	۱۰۷
نتیجه گیری	۱۰۹
فصل چهارم: امامت در اندیشه حکیم نزاری	۱۱۱
اعتقاد نزاری به امامت	۱۱۳
۱- اثبات امامت برای حکیم	۱۱۵
۲- امامت ذریه پیامبر اکرم (ص)	۱۱۶
۳- امامت و زندگی	۱۱۶
۴- در هر دوره فقط یک امام	۱۱۶
۵- امامت امری دائمی	۱۱۷
۶- شرط پیروی، اطاعت محض	۱۱۷
۷- اعتقاد نزاری به اهل بیت (ع)	۱۱۷
۸- تولی و تبری	۱۱۹
۹- مبارزه با قاصران و غالیان	۱۲۱
۱۰- امام حسین (ع)	۱۲۲

۱۲۳	۱۱- گریز از یزیدیان
۱۲۳	۱۲- امام علی ابن موسی الرضا (ع)
۱۲۴	۱۳- امام زمان (عج)
۱۲۶	عصر غیبت
۱۲۸	جمع‌بندی
۱۲۹	مجموعه‌ای از اشعار حکیم در محبت اهل بیت (ع)
۱۳۵	فصل پنجم: معاد در اندیشه حکیم نزاری
۱۳۸	رستاخیز طبیعت، نمادی از معاد
۱۴۰	توصیه حکیم به آرومندان بهشت

بخش سوم: حکیم و معارف

۱۴۵	فصل اول: انسان . معاد در اندیشه حکیم نزاری
۱۴۷	انسان معیار
۱۴۷	۱- دوری از جهل و خرافه
۱۴۷	۲- دوری از تعصب
۱۴۹	۳- دوری از حرص
۱۵۰	۴- دنیاگریزی
۱۵۰	۵- دوری جستن از تقلید
۱۵۱	۶- رشد محوری
۱۵۲	۷- اعتقاد به تقدیر الهی
۱۵۲	۸- رسیدن به مرتبه آگاهی و حضور همیشگی
۱۵۲	۹- خوش رفتاری
۱۵۲	۱۰- اعتدال
۱۵۳	۱۱- اصلاح گری اجتماعی
۱۵۴	۱۲- شجاعت و مردانگی
۱۵۶	۱۳- تواضع
۱۵۶	۱۴- زندگی در زمان حال
۱۵۷	۱۵- پیوستگی دین و سیاست
۱۵۸	۱۶- اهل دعا

۱۵۹	فصل دوم: جایگاه عشق در اندیشه حکیم نزاری
۱۶۲	برتری عشق بر عقل
۱۶۳	کنارزدن حجاب خودی
۱۶۴	لزوم طی مراتب سلوک
۱۶۵	تسلیم بودن در برابر حق
۱۶۵	وحدت وجود
۱۶۶	انسان کامل
۱۶۷	بهشت و جهنم
۱۶۹	فصل سوم: مابعد در اندیشه حکیم نزاری
۱۷۲	انواع می
۱۷۵	می ستیزان

بخش چهارم: حکیم نزاری از نگاه بزرگان ادبیات ایران و جهان

۱۸۳	فصل اول: حکیم نزاری از نگاه بزرگان ادبیات فارسی
۱۹۱	فصل دوم: حکیم نزاری از نگاه خادمشناسان
۱۹۵	حکیم نزاری بیرجندی
۲۰۲	کتابنامه

پیشگفتار

سپاس و ستایش خداوند را خداوند بی مثل و مانند را
که ما را خرد داد و جان آفرید سپهر و زمان و مکان آفرید

(نزاری قهستانی، ۱۳۹۲)

حکیم^۱ سعیدالدین نزاری قهستانی، یکی از برجسته‌ترین شاعران فارسی‌زبان و در شمار گویندگان تراز اول ایران است. (ابو جمال، ۱۳۸۲: ۹۷؛ بایوردی، ۱۳۹۰: ۲۲). وی شاعری ساحر، حکیمی کریم^۲ و شاعری بزرگ است که به دلیل فراموش شده است.^۳ حکیم نزاری، شاعری سیاسی-اجتماعی، نوآوری، شاهمات، مبارزی آشتی‌ناپذیر با جالت، آیداندیشی عاشق‌حق، افشاگری بی‌باک (بایوردی، ۱۳۷۰: ۴) و یکی از مفاخر جهان اسلام و مذهب شیعه امامی به‌شمار می‌رود که در گستره ادب فارسی ناشناخته باقی مانده است.^۴

تاکنون تذکره‌نویسان، مورخان و محققان قلم بر یاد داخلی و خارجی بسیاری درباره حکیم نزاری سخن گفته‌اند که از آن جمله می‌توان به دولتشاه سمرقندی در تذکره الشعرا، فصیح خوافی در مجمل فصیحی، خواندمیر در روضه الصفاء، رضاقلی‌خان هدایت در مجمع الفصحا، آذر بیگدلی در آتشکده، حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده، عباس اقبال آشتیانی در تاریخ معاصر ایران (عهد مغول)، آیت‌الله شیخ محمدباقر آیتی در کبریت الاحمر، آیت‌الله شیخ محمدحسین آیتی در بهار ایران، بدیع الزمان فروزانفر، سعید نفیسی، ذبیح‌الله صفا، مظاهر مصفا، محیط طباطبایی، مدرّس رضوی، خواجه‌الدین سجادی، مهدی

۱. بیش‌تر تذکره‌نویسان از او با لقب حکیم یاد کرده‌اند و به همین لقب در زمان خود مشهور بوده است. (نزاری قهستانی، ۱۳۷۱: ۱۳-۱۲)

۲. امین احمد رازی درباره نزاری گفته است: «در شاعری به سحر نام بر آورد، از نیکو طبعان این طبقه است». (به نقل از نزاری قهستانی، ۱۳۷۱: ۳۸۲) شاه‌حسین سیستانی نیز معتقد است: «نزاری شاعر ساحر و حکیم کریم بوده [است]». (همان) مولوی محمد مظفر حسین صبا نیز در تذکره روز روشن نوشته است: «نزاری از حکمای عصر» بود. (همان: ۳۹۴) عباس اقبال آشتیانی نیز او را یکی از شاعران شیرین‌زبان فارسی دانسته است. (همان: ۳۹۷) ویکا، خاورشناس نامدار چک، هم، نزاری را وارث بی‌واسطه خیام شمرده است. (ابو جمال، ۱۳۸۲: ۹۶؛ نزاری قهستانی، ۱۳۹۲: پیشگفتار)

۳. مظاهر مصفا به نقل از یک پژوهشگر روسی، از نزاری به‌عنوان «شاعر بزرگ بی‌جهت فراموش‌شده یاد می‌کند. نزاری قهستانی، ۱۳۷۱: ۴۰۵

۴. محمود فاضلی بیرجندی در این باره مقاله‌ای با عنوان «حکیم نزاری؛ در گران و ناشناخته ادب پارسی» (ادبستان، ش ۵۵) را به چاپ رسانده است.

محقق، چنگیز غلامعلی بایوردی، سید علی رضا مجتهدزاده، برتلس^۱، رپکا^۲، براون^۳، اشپرنگر^۴ و... اشاره کرد. باید توجه داشت شعر نزاری نیز همانند شخصیتش چندبُعدی است که اختلاف نظرها را در پی دارد.^۵ دیوان شاعر شامل ابیات بلند و بسیار زیبایی است که می‌تواند هر مخاطبی را به وجد بیاورد. شاعر تعلق خاطر خاصی به قهستان دارد؛ بنابراین، شعر او در مطالعات خراسان‌شناسی نیز اهمیت می‌یابد. از سوی دیگر، به گفته نادیا ابوجمال، آثار نزاری متعلق به دوره‌ای است که تقریباً هیچ اطلاعی از آن نداریم (ابوجمال، ۱۳۸۲: ۹۶)؛ به همین دلیل، شعر نزاری به‌جز ارزش زیباشناسی، گواه گویای تحولات فکری و اجتماعی خراسان بزرگ، به‌ویژه منطقه قهستان، در روزگار پرتلاطم و آشفته پس از استیلای مغول نیز هست. «هر حال، امید است دریچه‌های تازه‌ای در شناخت شخصیت و عظمت شاعر بزرگی گشوده شود که در طول صدها سال به‌ناحق در چنبر خمول و فراموشی و نیز انتساب ناشایسته درافتاده بوده است». (نزاری قهستان، ۱۳۷۱: ۱۳۸)

حکیم نزاری در زمانی که کاتب اهل بیت (ع) هنوز مذهب رسمی در ایران نشده بود، به‌عنوان یکی از اولین گسترش‌دهندگان فرهنگ خاندان پیامبر اکرم (ص) در شعر و ادبیات فارسی، تلاش بی‌نظیری انجام داد. البته تقدیر نزاری این بود که ورش‌های ولایی و معنوی وی «آن‌گونه که شایسته اوست» بر همشهریانش پوشیده بماند. در همین زمینه، استاذ محیط طباطبایی در سال ۱۳۵۱، در مجله یغما به نقد عملکرد شهرداری بیرجند پرداخت و از احصای یافتن جایگاهی در شأن حکیم نزاری به‌شدت انتقاد کرد. وی به شهرداری بیرجند توصیه کرد که «لأجل از مردم روستای خوسف در حفظ بقعه ابن حسام درس بگیرد». (همان: ۳۹۹)

نگارنده به همراه جمع زیادی از استادان فرهیخته و فرهنگیان روستای بیرجندی تلاش زیادی کردیم تا با برگزاری یک همایش ملی، انجام سخنرانی‌هایی درخصوص شخصیت و آثار حکیم نزاری از تریبون‌های رسمی و تلاش برای ساخت آرامگاهی در شأن نزاری، این حکیم و شاعر فرزانه را از غربت در وطن نجات دهیم، ولی تا این زمان که این کتاب در دست چاپ است، آن‌گونه که شایسته است، موفق نشده‌ایم.

امیدواریم همشهریان مؤمن و معتقد و عاشقان اهل بیت پیامبر اکرم (ص) در این دیار، که ایمان‌شان را

1. Berteles
2. Rypka
3. Browne
4. Sprenger

۵. ی. برتلس، اولین پژوهشگری که در روزگار معاصر به تحقیق درباره نزاری پرداخته است، ضمن توضیحاتی درباره دستورنامه، به‌خصوص آن اشعاری که شامل نظرهای مذهبی شاعر است، می‌گوید که نزاری جانب احتیاط را بسیار رعایت کرده. (بایوردی، ۱۳۷۱: ۵۳) این احتیاط نزاری زمینه‌ساز تشنّت آرای پژوهشگران در تذکرها و آثاری شده که درباره نزاری موحد شیعی و عارف متصوف نوشته شده است و بر شعر و شخصیت چندوجهی او شهادت می‌دهد.

مدیون فرزانه‌گانی چون نزاری و ابن حسام می‌دانند، برای شناختن و شناساندن این گنج عظیم و اسطوره عشق و غیرت که برای حفظ اندیشه ولایی و عشقش به مولا علی بن ابی طالب (ع) و خاندان عصمت و طهارت با غضب و آزار معاندان روبه‌رو بود، گام‌های عملی بردارند. با زدودن غبار مظلومیت از چهره انسانی این انسان عاشق حقیقت و پاسدار فرهنگ این خطه می‌توان از شعر او لذت بیش‌تری برد و با درک ظرافت‌های زیست‌محیطی، فرهنگی، گویشی و آداب و رسوم این منطقه، به تصویرهای هنری این شاعر و عارف الهی، نزدیک‌تر شد. برای نمونه، دیربایی واژه‌های محلی‌ای چون: داهول، دروش، شکولیدن، لت‌زدن، کشک، کشمان، کوتوال و نظایر آن باعث می‌شود مخاطب پرورش‌یافته در این آب و خاک، با نثری احساس‌صمیمیت بیش‌تری کند.

بر ماست که از - هادن خدمات ارزنده بزرگانی که باعث و بانی گسترش معارف قرآن و اهل بیت (ع) در این مرزوبوم و پهنه گیتی بوده‌اند، برای شناساندن چهره تابناک این بزرگ‌مردان تلاش کنیم. باشد که از این رهگذر بخش ناچیزی از رسالت سترگ و مسئولیت بزرگ خود را در قبال مردان بزرگی که به ما هویت داده‌اند، در گره باشیم.

در این پژوهش ضمن تأکید بر اندیشه نفوس بین مذاهب اسلامی (به‌عنوان تنها راه تحقق حاکمیت اسلامی و بازگشت به دوران عظمت و شرفان اسلام)، از طریق برهان «آن»^۱؛ یعنی با تبیین اصول پنج‌گانه دین بر مبنای روش اهل بیت (ع) - که از آن به اصول مذهب تشیع دوازده‌امامی تعبیر می‌شود - آثار حکیم نزاری را بررسی می‌کنیم. مدعای ما نیز آن است که وی «شیعه دوازده‌امامی» بوده است؟ هرچند عده‌ای خواسته‌اند او را «شیعه اسماعیلی»^۲ معرفی کنند. به این ترتیب، امیدواریم سهم خود را در جهت زمینه‌سازی برای استجابت دعای حکیم ایفا کنیم:

توفیق ده که نام نزاری رود به خیر
برپاد درستان تو بعد از وفات ما

(نزاری، ت. ستانی، ۱۳۷۱: ۴۸۶)

در اینجا لازم می‌دانم از همه کسانی که در راستای گسترش و تعمیق فرهنگ و آداب و اهل بیت پیامبر

۱. کاتبی شاعر در وصف تعلقات مذهبی نزاری و توجهش به امامت سخن گفته و بر این نکته تأکید کرده است که «به‌سبب امامی‌بودن تا پایان عمر در رنج بوده است». (به نقل از بایوردی، ۱۳۷۱: ۳۳)
 ۲. برهانی که در آن به‌وسیله علت، معلول اثبات شود و از علت به معلول برسیم، برهان «لغبی» است و برهانی که در آن از معلول به علت سیر می‌شود و به‌وسیله معلول، وجود علت اثبات می‌گردد، برهان «لغی» است و اصطلاحاً به آن «دلیل» گفته می‌شود.
 ۳. کاظم غنی، نخستین شهردار بیرجند، می‌گوید: «بزرگان بیرجند از جمله شیخ هادی هادوی و محمدباقر آینی شب‌های جمعه بر سر مزار حکیم نزاری فاتحه می‌خواندند». (خبرگزاری دانشجویان ایران، ۱۳۹۵). اینکه دو تن از علمای شیعه بر سر مزار نزاری فاتحه می‌خوانده‌اند، نشان از تأیید شیعه‌بودن نزاری توسط آن‌ها دارد.
 ۴. اسماعیلیان، گروه بزرگی از مسلمانان شیعه هستند که با رحلت امام جعفر صادق (ع)، در تاریخ ظاهر شدند. (دفتری، ۱۳۷۵: ۱۲)
- کلی‌ترین اعتقاد اسماعیلیان، پذیرش امامت اسماعیل بن جعفر الصادق (ع) است. آن‌ها اسماعیل را که فرزند ارشد امام صادق (ع) بود، به امامت پذیرفتند؛ این در حالی بود که او قبل از شهادت امام صادق (ع) رحلت کرد. پس از آن عده‌ای گرد محمد بن اسماعیل جمع شدند و محمد موفق شد با یاری مبارک و عبدالله میمون پیروان بیش‌تری جذب کند. بدین ترتیب، جنبش تاریخی اسماعیلیان پیرامون محمد بن اسماعیل به‌وجود آمد. (لونس، ۱۳۶۲: ۵۲)

اکرم (ص)، به‌ویژه اندیشمندانی که در راستای احیای آثار این حکیم الهی، عارف ولایی و شاعر امامی تلاش می‌کنند، تشکر کنم. در این نوشتار، خوشه‌چین خرمن دانش پژوهشگرانی بوده‌ام که در همایش بزرگ «نقد و تحلیل زندگی، شعر و اندیشه حکیم نزاری قهستانی» قلم زده و مقاله ارائه داده یا سخنرانی کرده‌اند. با سپاس از همه این بزرگواران، از مسئولان معزز دانشگاه بیرجند، به‌ویژه دبیر سخت‌کوش همایش، دکتر محمد بهنام‌فر، صمیمانه سپاس‌گزاری می‌کنم و از درگاه احدیت سعادت دنیا و آخرت را برایشان آرزو منددم.

حکیم نزاری قهستانی (بیرجندی) از درگاه حضرت حق می‌خواهد که به خاطر خوبی‌های اهل صفا و نیز پناهنده شدن به ذریه مصطفی (ص) از گناه او بگذرد. او با اظهار بی‌پناهی و بی‌کسی در میان خلق خدا، تنها امیدش به درگاه پروردگار است:

به رحمت ببخشی و رجعت کنی	الهی عزیزم به عزت کنی
معاسذم به ذریست مصطفی	گناه‌م به خیرت اهل صفا
امیدم همین است و بس، والسلام	ندارم دگر جز تو، والسلام

(نزاری قهستانی، ۱۳۷۱: ۱۹۹)

ما هم در پایان به تبعیت از این حکیم ولایت از درگاه ذات پاک و لایزال حضرت حق می‌خواهیم ما را در پناه پیامبر رحمت، محمد مصطفی (ص) و امام مهربانی‌ها، علی (ع) و اولاد طاهرینش (ع)، به‌ویژه ولی‌الله الاعظم و آخرین ذخیره الهی، امام زمان (عج) قرار دهد و با حفاظت از نظام اسلامی و آرمان‌های امام راحل عظیم‌الشأن و شهدای والامقام انقلاب اسلامی و رهبر فرزانه انقلاب، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای -مدظله العالی- زمینه را برای حاکمیت اندیشه امام فراهم آورد.

علی ربانی بیرجندی

بیرجند، بهمن‌ماه ۱۴۰۰